

Баладан хийн 1 хүнэ—норуот бүтүүнүн быраа-
хынныгы, чейнг, бу хүннэ байз-бэлэбэтнэгэр доруу-
буйаны, санааны түнэрбэт буолууну, дала нэргэт-
тэрбэтнэгэр уйгууу баарыныны.

КЭС ТЫЛ

Чурапчы улууһугар алмаас, көмүс кэстэ ийик, ол онулар билиэхэ бааллар дуоһун-чулуу, өркөн өйдөөх, күүтүм күүстээх, үнэлэргэ минньукмут үтүө үгэстэрдээх үлэһит бар дуоннорбут. Ол билиһи күндүтүн күндү баайбыт. Эстабонит наадатытар бай-байэбитин харыстааһанын, биир сомоҕо буолуобун. Күн киһигэ көмүскэс, айыы киһигэ аһынытас дигэ аһынытарбыт үгэстэрэ. Оччоҕо билиһиги кытаана киһиэри этэҥҥэ туоруохпут, киһи-хара буолуохпут, чэчириҥ сайдыахпыт. Дьон харчыга наһаа харытар-да, харчы дьон инсэтин көбүттэ, оттон нисэ мину-ра суох. Халыҥ харчы итин харана буруу да өнөр-роттон тардыматтар, бай баайыгар халан да хара-ба туолбат, сеп буоллум дигэ тохтообот. Аһардас хар-чынан толору дьоллоох буолбанын. Киһи кыыштар-тан уратыта дигэ иһэ тоторун таһынан, өйдүүр өй-дөөх, саныыр санаалаах, тардар тымырдаах, таптыыр, биэс билэр чувстволуу, кылаабынана, дьон-общес-тво ортотугар сындыар, дондулаах-сирдээх, доҕор-доох-атастардаах, аймах билэ дьоннордоох. Дьол-лоох буолуу, дуоһуууу киһи, дикиг өйдөбүлдээх, төгүрүктүүр эргимтэн, ити эһилибиттэртэн бары-ларыттан тутулуктаах. Тоһоҕос ыарҕаны кыра об-да тосту тутар, оттон холобур баайытыннарына — ким да кыайбат. Биирдиктээн бытарыдаахытына кыайтарабыт, түмүстэхпитинэ — кыайабыт. Аан дойду тираннара «разделая и властную» дигэни үйэлэргэ тутуһалларын, туһаһалларын, талбыттарынан дьа-һаһалларын умуумаһа. Аан дойдуга киһи наһаа эл-бээтэ дигэ аһытатарга этэлтэр, аһыах саханы аһы-нымактара суоҕа. Ким эра кэлэн өрүһүнүө, былаас хортуотан өлөрүө суоҕа дигэ эрэммэккэ, албоннотун бэйэбит өнөстүбүдүн, бэйэ өбүтөр, күүһүгэр, сатылы-гар дьобуругар эрмээһинг. Аһыыр аһытын бэйэбит булунобуз өтү оттоон, бурдук иһан, охуруот, хортуолуу олордон, онно өлөрүө, дьээ кэргэни барытын үлэлэтэн элбэх сүөһүнү, сылгыны, сибиһи-ныани, кууруссаны иһиһэһин. Улуу ученайбыт Г. П. Башарин бурдугу аһыахха дигэ күрөһини эһиттэ. Сүөһү, сылгы иһитин, этин, аһылаах дэһиһээһини сизэ мотуҥа олордохпутунга өтүөхтү-охтүөхтү суо-ба. хата, элбэххит, оболоннохтү-урууланнаххыт диирө. Аһыһааһын наһаалаата, саханы сарбынан эрэр, ордох ыһытты ыһыттар, киһи аймах доруобу-йатын, олохун двахтар айар, дьылжабытын, кэһиһи-тин быһаарар. Киһи кара, аһарын харыстаан, таба-һынан, аһыһынан аһах тутуумаһа, төһөр төрүүбү төрөгүмүг. Биччаппыт доруобай буоллаһына, лоруот буолуохтүт.

Сингнэ суух от-мас үүмнэт, кимтэн киинзэхпин тн, гөрдүбүтүн-ууслутун, историябытын үөрөтөн би лиядн, историанал ыччаллытын нитэрэг. Бийнг дараах киэн туттар дыон курдук дыомноох-сэргэлзэх дыоммут. Түүр бийнгиттэн төрүттэх. Омоной баай Эдлай Боогур эһэлзэх, Тыгын Дархангай тымырдаах Бэтас Мөндүкээн төрөөхтэрэ. Ураанай боогур уолат-гара, Баёо Омолдоон, Улуу Нуданса удьуордаах Боогур уустара буолабыт.

Чуранчыга 37 кыраадыс куйас буваран, 64 кыраадыс тыйыс тымныи хаарыйан, уот тураал кынчынан кыйалба, арэн элбэххэ үөрөтөр, түдүгүмүтү эттээх-сининсөөх, булугас өйдөөх, агтан эттээх хаанаах чараас унабас дугһалаах билгээс чувстволлаах онорор. Улууспут үстэ өлөн тилкьбата. Элюрү кыабат олбот, көгүл көмүллүбөт.

Улуустанутгар олоһбут көсөн кэлбит народниктар бурдусу ыһарга, оһуруогу олоһдорго уһуйбуттара, этнографиянан дьарыктаммытара, саха фольклорун хомуйбуттара, саха тылын тылдьытын, грамматика-тын суруйбуттара, оһно олохтоохтор көмөлөһүүттэ-рэ, илээхтик олоһбуттара, Социал-демократтар, по-литсымынайдар библиотека төрүөһүттэрэ, олоһор-бутун үөрөһүүттэрэ, кистэлэҥ сурунааллары таһаар-быттара, революционной өйгө санаада иһиллүүттэрэ. Ол иһин олох уларыһыытыгар сааны кытта туу-алмыһы, сыгыы өйдөөх, төһүн сүрэхтээх, төһө-рдаах сааһатан саҥа көдүөнүлэр улууска үөскээн иһэллэр. Сүүрбэһиҥ үйүдэ Россияда Ленин-тан, Сталинтан ордук улуу дьоннор үөһээбүтүлэр. Аан дойдуну аймалыт социализм идеятын тэһиһит. Улуу Ленин бэйэтиниз Чуралчыны билдэ, иһин дьоннотторо Н. Л. Мещеряков, А. И. Чезурин, Ф. Я. Бон, В. К. Курнатовская кэҥэ олоһон аһтан суруй-салтара, ол да иһин 1921 с. 10 улуус конференция-тыгар сууччулар көмөлөрүчүн бэйэбит былааскытын олохтоон дикси Ленин саха үлэһит дьонун аһарты-дыбыт оһботох телеграммата Чуралчыга кэлбит. Иһин кизин туттабыт. Мас суһалаах Россияны атом энергиятын баһылаабыт, аан дойдуга иһиле миасты-тээх Советский Союзка кубулуйууну төрүттэспит. Иһин салайбыт, аба дойду сөрүтүтүгэр кыайымын иһилсипт. Улуу Сталин үйүлгүлэр олоһубут. Репрес-сиятыгар чахчы буруйдаах да буоллар историяда Сталин албан аата сүүс сылларга ааттаныыда. Совет-таны былаас сылларыгар саах балаһаныах, үөрөв-сүх, хараҥа сахалар эмнэ сайдыбыһыт, үгүс оһ-чуллар аһыллыбыттара, культурнай революция быһа Саҥа техниканан сөбүлүмүт МТС, кол-

хээтэр, совхоотэр баар буолбуттара. Куйлтура, искусство, наука, үөрөх, медицина сайдыбыта. Бүтүүн босхо үөрэниэ, элэһини, сыныаһыны тариллибитэ. Үтүү үтэстэри үнтэл-тирэх сирэстөн хаһаа бадарар чуралчылар олоһу кытта тэҥнэ хардыыдыллыр иһинки иһоска иһэллэр. Чуралчы оскуолата 1907 с. 125 сааһын туолла, 1880 с. бастакы библиотека, 1897 с. бадыһыа аһыллыбыта. Советский бадыһыа 01.07.18 с., Болчак бадыһыа аһыллыа 15.12.19 с. эҥэрдалаан көрсүбүттэрэ 1920 с. сэттисинэ Чуралчы оскуолатылар бастакы комсомольскай иҥейна 1921 с. олунньуга партиянай иҥейка тариллибиттэрэ, 1921 с. олунньуга 5 улуус, муус устарга 10 улуус дьадаһыларын, ревкомдарын конференциялара буолбута. Чуралчы граждаскай ээрингэ биһириниң сир, кыһыл үрүҥ аҥарээтэр тубууслут дойдунан буолбута 1921 с. бастакы бобобуой дружина тариллибитэ, аны 1922 с. 12 уун тутарга ВЯОМУ—үрүҥ правительство үөскээбитэ, 1923 с. олунньуга илһини бобобуой учаастак (К. Н. Куранов) штаба пепельневсертэн Саха сириниң босхооһуота 1921 с. 2 тыа хаһаайыстыбаһанай коммуналар, 1924 с. Болтоного Ленин аатынан колхоз баар буолла сылдыыбыттара, 1932 с. МТС, 1934 с. Чуралчы педучилищета, онтон тубсанатэрий тутуллубуттара. Чуралчылар Саха сирингэр театральнай искусствонно төрүттэһэн үтүөлээхтэр.

Тарас Павлович Местных (22.02. 1904—04.10. 1957 гг.) 1927 с. от ыйыгар «Кыһыл ойуун» бастаан туруутугар П. А. Ойуунускайы кытта оонньообута—Хатан Тэмнэрийэ оруолун толорбута. 1930 с. күһүн собуор танаратын дыкаттар национальнай группа оһуугар Саха государственнай театры аһан. 1930—36. 1940—47 гг. директордаабыта, артистаабыта, солистаабыта. 1947 с. Саха АССР үтүөлээх. 1957 с. народная артица буолбута. Кээн докуоторо РСФСР, Саха АССР народная артица Петр Михайлович Решетников бастааһынан Ленин оруолун толорбута, кээн докуоторо, оонньообута, оттон Николай Дмитриевич Саломов—Тубулуйахан (1912-1963 гг.) 100 оруолу толорбута, драматург, искусство үтүөлээх деятеля буолбута.

Михаил Александрович Решетников — 1940 с.
Нурбада инициатор колхозной театры айы 1940—1948
сс. директордзавыта Саха музыкальный драмати-
ческой театры 1950—1963 сс. эмиз салыйбыта.
1963—1976 сс. кинотеатрлар директордара.

Андрей Семёнович Степцов — бууһун, 1958 г. Уйһээ-Будуу драмтеатрын аһан 1958 — 1963 сс. ди-
ректорадабыта, 48 сыл театрга үлэлээн 100 образы
айбыта. Ити театрдарга Спартак Иванович Степ-
цов үлэлээн 60 пьесага режиссердаабыта, Билигин
нуу Юрий Макаров салгыыр, Европа дойдутугар
төһө аатырдылар.

Саха сиригн художниктарын союһун Мэлдьахсн аһыты Петр Петрович Романов (1902—1952 сс.) 1935 сыллаахха тэрийбитэ уонна 1939 с. диэри тэрийэр бюро председателин, оттон 1942-1948 сс. Художниктар Союзтарын бырабыдыанньатын председателин (барыта 10 сыл) салайбыта, художественнай училищени аспыта, САССР народнай художнига буолбута. 1954-1968 сс. Художниктар союзтарын председателин Иннокентий Афанасьевич Поталов (1932 с. төрүүх) үлэлээбитэ, 1984 с. Обиунускай аатынан государственнай бириэмийэ лауреата, Россия художниктарын Академиятын член-корреспондента, ученай, Кинини солбуһан 1968-1979 с. Афанасий Петрович Мунхалов (1935 с. төрүүх) Союз председателин уһун кэмгэ олус тахсыылаахтын үлэлээбитэ, художниктар уонна Худфонд таастыаларын туттарбыта. Харбалаахха картинай галерей аспыта, ССРС Верховнай Советын депутата РСФСР народнай художнига уонна 1970 с. Обиунускай аатынан государственнай бириэмийэ бастакы лауреатынан буолбута. Уйэ мээнэригэр кинилэр салайбыт кэмэригэр саха художниктара үүннү, сайдан Союзда, аан дойдуга тиниэ биллибиттэрэ. Саха АССР үтүктүөх художнига Афанасий Петрович Собакин худфонд директора буолбута. Утүөлөөх художник уонна учуутал Семен Пестерев муоскут биһр бастакынан Реини аатынан РФ государственнай бириэмийэттэр лауреатын аатын ылыыта. Утүөлөөх художник Иннокентий Корьянин, биһр бастакы график Лаврентий Несфитов, Семен Семенов, муоскут Г. Н. Родионов, Роман Панигин, портретист Василий Дычловский, айылҕаны урууйуудааччы фронтоник Петр Карсаанев, керамистка Мария Тулаева, живописец Александра Иннокентьевна Игустеева бу салаалыгар сэмэй кылдаттарын кылдатталлар. Куораты тутууга, нааматынныыктары оҥорууга утүөлөөх архитектордар Иван Степанович Андросов, Обиунускай бириэмийэтин лауреата, СГУ преподавателя Иннокентий Алексеевич Слепцов,

архитектор Иван Семенович Лукин эмнэ элбэи
үлээлэгчидэр.

Чурачкы салайааччылары саха литературатын сайдыытыгар бөһүлүүн кылаачтарын эмээ киллэрбиттара. 1917 с. сахалыы алфавиты аһан букварь, ааһар кинигэ суруйан С. А. Невгородова сахалыы суругу-өчүгү тэрийбитэ, 14 омук тылын билэр бастакы ученайбыт этэ. С. А. Саввин-Күн Дьирбиһэ бастакы үгэлэри уолла «Мааралыккын ыччаттара» дигэн романы көрбөт буолбут С. С. Яковлев—Эрилик Эристын айбыттара, Михаил Дебордуураан «Аймакка» пьесата 100 тогуд саха театрыгар сонньоммута. «Уйбааччык» дигэн хоһоонунан романы поэт Дьуон Дьааһыды айбыта, улуу А. С. Пушкин «Евгений Онегини» сахалыы тылбаастаабыта, Союзка хайдаммыта Василий Сергеевич Соловьев, В. С. Яковлев Далаан историческай романдары суруйан саха народнай суруйааччылары буолбуттара. Далаан Ойуунускай бирнэҕийлэтин, оттон Н. К. Федосеев—Доосо улуу историк Николай Карамзин аатынан Россия суруйааччыларын бирнэҕийлэтин лауреаттарынан буолбуттара. Егоров Василий Назарович гыа хайһаайыстыбатын госуларственай бирнэҕийлэтин лауреатын аатын эмээ ылбыта, СР нултуратын үтүөдүк үлэһитэ Сэмээн Тумат—Попов Семен Андреевич «Чолбонго» үлэһитир.

Саха сиригэр наука сайдыытыгар биллэр бөдөн дүгүрүдөөхтүт. Ленинской бириэмийэ лауреата космофизик Дмитрий Кривелинников аатынан уулуссалаахтыт, филологической наука доктора Коркина Елдокия Иннокентьевна суурбөччө сыд тыт, литература институттар директордаабыта. Наука доктордара Г. П. Башарин, иини уолу Карл, Иван Кириллович Ефимов (Август Муран абаты), Николай Демьянович Дычковский, академик Иван Саввич Решетников, Николай Семелович Пермяков, Анастасия Петровна Оконешиникова, Николай Николаевич Винокуров, профессордар Г. Г. Макаров, И. И. Понсеев, В. Н. Винокуров, наука кандидаттар, доцэннар Афанасий Акимович, Дмитрий Степанович, Зинаида Степановна Макаровтар, Матрена Денисовна Гермогенова, Василий Афанасьевич Местников, Кирилл Гаврильевич Оконешиников, Нюрбина, Николай Ефимовтар, Ф. Ф. Посельский, В. И. Свищев о.д. 60-чи ученайдар, арыас наукадарга сагалы айаллар, университетка, институттарга ыччаттары уордоталлар.

Чурапчылар арга-түрлөк көбөйтүш менен суруйлаачы буюмдарларынан, бастапкы кылымы тарапчылар, көбүнчө булуңгунар Халобур, Василий Андреевич Протодак ноз—Кудантай 1932 с. Чурапчыга үн салаатыгар сәбияддисейдин олорон бастагы хохосонорун улууспут хаһыатчыгар бөчөөттөнниги, келин драматург, государственнай деятель буюлбута, Степан Павлович Ефремов «Этибит эрга, сандарбыт салга» дигэн пьесата Чурапчыга оюнчоммута, 1932 с. үөрөх салаатын сәбияддисейиниң үлөдүн сыдыан, «Ини-бин» дигэн Чурапчыга өлөрбүт М. Снеповтаах тустарынан пьеса суруйбута, Алексей Барняк, Николай Заблоцкий «Маанытын» Чурапчыга олонор, Баал Хабырыкс, Афанасий Бурцев («Ох эн дин») майна ЧПУ-гар учууталлыкын сыдыан хохосонорун суруйбултара.

Чураалчыга саяа үзэлний кэлбэнт үрдүк үөрөхтээх
врачтар Павел Любимовичах, кэргэннээ Титовтар,
Тихон Алексеевич Марчук, Лидия Михайловна
Большева Чураалчыттан кынат аныгынан үүмүттэрэ,
САСР, РСФСР үтүлээх врачтара буолбуттара.
Алехин Виктор Семенович, Мария Ивановна Ермо-
лова уо.д.а, сайастарын тухары өлөхсүйбүттара.

Чурагчлага нэглин салайар үлэгэ үлэлэбит, би-
ниэхэ буһууну-хатыны барбыт кадрдар үүнэн рес-
публикада салайар үлэгэ өрө таһаарылалдлара. Н. Н.
Барашков—обком секретара, С. А. Иванов—САССР
Министрдарын Сэбиэтин председателэ, Д. Н. Семен-
ов—Дьокуускай куорат Сэбиэтин исполкомун пред-
седателэ, М. Н. Семенов уонна С. Н. Васильев,
С. Г. Охлопков, Р. Р. Бурнашев, М. Н. Чусовская,
Н. М. Асеевистов, о.д.а. салайар үлэлэргэ таһаарыл-
дыбыттара, А. Ф. Охлопкова—ССРС ВС депутаты-
нан, үөрэх министрин солбууһааччынан үлэлэбита.
Чурагчылар атын сиртэн кэлбит кадрдарга үчүгэй
сыһааннаахтарын, атыгыраабаттарын, доһордуу-
ларын, олохтообумсуйуу суовун бу чакчылар көр-
дөрөллөр.

Наада бууллаагына, Чуралчы дэонэ принципи-
альнайдарын, демократичеснай ойдохторун-сааа-
лаахтарын, үрдүкү салалтаны да утары жырдык
ийин утумнаахтык охсубаларын эмиз жордорбүттөрө.
1966 с. XIX партийная конференцияда коммуни-
стар партия обкомун 1 секретарын таш хаайысты-
батын салалымыга бөдөнсүтүүгө уюмга республика
кадрдарын, уюнайдарын буржуазинай национализмга
сыныгы буруйдаан (үтүтү сыныгыттын ийин СССР КК
С. 3. Борисовы үлөтүтүн устарга-туруорсай уураах
гайаарбыттары. Обком бжорота. КК иллюстраторга кэл-
битигер бориммэтэхтары. Е. М. Фидишовой райком
(Бүгүтүнү 4-с. 199-к. 199-к.)

БЫЙАНГААХ ТУОЛУМА ҮРЭБИН МУНГУТУУРДУК ТУЬАНЫАХХА

Хангын бабарар сир-дойду бэйэтэ тусна остуоруйалаах, нэрэ нэстүүлээх айылдалаах, кэскиллэр дээх, анал ааттаах буолар. Ырыада ыланымт, хоһоонго хоһуулулубут талыы-талба хоңуулардаах Таатта үрөх уонна Кыыс Амма икки ардыларыгар сүтү-курааны билиммэтэх, бырда быстыбатах, гөдуу мастардаах, кара тыа баайдаах, «сымнабас нөмүс» күндү түүлээхтээх дьоһун дойду Туолума үрөбө сытар, Кини бээс көс усталаах, хас да улахан салаалардаах, үтүс үрүбэлэрдээх-харыйбалардаах, халым халха сис тыалардаах, Ыт мунна баппат иһирик оһуурдардаах Амма өрүс биір улахан салаата, Ыларбанан кэлиминн бүрүлүбүт добууннардаах, биір тэг дөһисирэс дүлбэ нүүрдаах кини нэлэмнэходубалардаах, от-бурдук олгөмнүк үүнэр уохтаах буор кырыстаах үтүө дойду.

БЫЛЫРГЫТА

Былыр манаа дьон-сэргэ тобуурунан, сүөһү иитинэн, бултаан-алтаан олорубуттарыа Түөдүмэ сүөһүгэр уонна киһи салаа үрэхтэригэр өтөхтөр онуларга баара кэрэһилиир. Аны сирдэри ааттара урут киһинээх хаһаайыһынаан олорубуттарынан эбит. Олор көлүөнэттэн-көлүөнэҕэ бэриллэн, көпсөһү номоҕо буолан, кэлэн сурууска-бичимэс киирэн иллиттэр. Холобур, Бах үрүйэтэ, Бах голобоно, Чакымырал голобоно, Түһүгүҕээн өтөгө дьэһиэр. Урут Баах дьэн ааттаах ойуун олорон ааспыт. Оттон Түһүгүҕээн өтөбүһүн аттанааччы Нолон Пахом Семеновка та- ругтарып сирэ-дойдута, Кивилэр итиннэ Түһүгү- айэн ийетин уонна эдатын Бүлүү улуу ойууна эва- битин кэннэ олохсуйбуттар.

Чэпинэдэйгэ IV Хатылы Амматгар Бахайянар Багалаахтарыг сэтгэ урһанан сайылаан олодох-
торуна чэпинэдэйдэр Чаалка днэн ойууннара Бү-
дүү ойуунун албыннаан ыгыран аралан, түүн уту-
ба сыттаарна, уот курбуу чаалдан этикинэи умат-
таран кэбисит. Огно элбэх киһи өлбүт. Арай со-
дохот Түниүгүйээн уол ордон хаалбыт. Кэлин киһи
Пахом Поповтар төрүттэрэ буолбүт. Амматтан ик-
ки көстөөх сиргэ Чоос Еришов өтөдө бээр, оттон үс
анар көстөөх сиргэ Эт Бас—Литвищентэр олох-
суйбуттар. Киһилэр Нюжк Хатылы (Болгоно) дьо-
но этитэр. Тустума өрдөөвүтүн билэр кырдаастары
баттана сийилин үрөтүлэллөөккэ хаалыста киһиы-
лаах.

Революциянын ийини IV Хатыыты наймалыгын дьонно булчут Прокопий Прокопьевич Лебедев уонна ула үөһүтэр сылдыбыт Икон Федорович Чичигинаров Туолуманы киннээх бас билэн туһаммыттары итиэнэ сирдэр заттарын суруттарбыттар эбит. Билигин көлүүнэ дьон өбүгэлэрин сирдэрин уоттарын басыннар хаһаайыннаатыннар дон санаан Илья Яковлевич Чичигинаровы уонна сэрин көннүтүн бириэдииниэн улаһабыт, Ильмен Куол кыгыһытын актыыбынай кыттыылааҕа Михаил Григорьевич Борисовы көрсөн көпсөтиспитим, Туолума биһир улахан салаатын Куттараны Саввиннар (Чочоолор) аймах, Борисовтар бас билэн олоһуоттар, Туой дьон салаа үрэр, Салаат үрүйүтүн Седальцевтар — Чаппын уола Көстөкүүн, Сүөдүк, Дууһак, Саллаака бас билбиттэр. Биһир төрдүн Колесовтар аймахтара баһылаабыттар. Ампаар Толбонну Арзеновтар, Банинар туһанан олоһуоттар, Чоһуурдаах төрдүтүн Сидальах туһулулар дьэри Маганинар сирдэрэ — Манган Уйбаан, Манган Саабысылаан Мироновтар, Козлов аймах хаһаайыннаабыттар, Курабаччылаах Ериковтар төрүттэрин сирдэрэ, Бадиадимэ Кэрэмэстэр дойдулара — Кэчэйээн Мэхээлэ, Тэрэнтэй атыһыт, Көстөкүүн, Баһылай Кэрэмээһэнтэр сайылыктаһан, кыстыктаһан олоһуоттар. Хатырык Силин Сүөдэрэн өтөрө эбитэ үһү. Кини улахан уола Охонсолой курдаһан тустууга тэһнээбин булбатаҕа, учууталлыы сылдан ариинҕа барбыта уонна аргиллибэттэ. Кыра уола Минтэрэй саха национальнай театрын бастакы артыыһа этэ. Ити кэмгэ өбүгэлэрин сэрин баһылаан туһанан олоһуот дьон мин арам бараллаалара, сүүс эмт аһараа өтүнээгин дьон.

Боготруускай улуус сэдэттэн чуралчылар сүтүкүрөөнү көрсүбүт ахан дьоммут. Ол эрэри өн кирдээх-уоттаах Туолумада 60-тан тахса тордо буруо унааран 1000-тан тахса сүөһүнү кыстаталлара. Мана-Ханаластап тийбэ кэлэн өттүүлэри, сүөһүлэрин сыт таһааран саас дөйдулүүлэри үһү.

ТУОЛУМА СЭБИЭСКЭН КЭМНЭ

Мырыла Амматыгар хас да үрүйэни туораан, үп сийи быһа түһүө Туолума баһыгар нирэн айаа-
лыырбыт. Оччолорго сырыы үкэ атанан, оһурунун,
сатыы буолара. Урут Семен Федорович Колесов —
Сие Маас Туолума үрүөн туһада табаарар сыалтан
табаарыстыбалы төрүө сатаабыт. Оһно бастакынан

Семен Колосов, Михаил Алексеев, Лев Миронов, Варвара Борисова («Социализм суола» хайыт тох сууһу 6 күнүзэбэ 1932 сыл суруйуутукан) сөбүлэһизин бээрбиттэр. Сис Мас ити көбүлэһинин оччотооһу нэһилиэк дэ, улууэ да салаалалара ойбо-бохтор. Онон киһи бастаан Туолума нуулатыгар, кэлин халдьаматыгар олохсуйбут. Байытэ угуоһунаа олус бөдөһ киһи эбитэ үһү, олус сэмээ, сүрөхтөөбө дииллэр. Уһуна бэрдин иһин «Сис Мас» диебиттэр. Киһи иһин уел, биһр кыыс ололордоох эбит. Байы-гин очуттар киһи өтөбөр дьыалтэнэн олорон үлэ-ниллэр. Сибилэтин даһаны оччотооһу хайаай ина-рын аатыһин Сис Мас өтөбө, тодоһо дииллэр. Синаэ Н. Н. Колосов элэтин, элэтин утумнаан үлэ-һит бэрда, дьобурдаах уус, худоһунуһуһу, холобурга сылдыар тутуулардаах, дьыһтин иһигэр сахатын си-нагар тэриллээрдээх, Кэргэһинин Елена Петроны-һын албэх ололохтор, быр-баатыһ олорор Хаты-һы биһр бастыһ ыһа.

Калин 1933 сыллаахха Сталин аатынан колхоз Туолумада тыха сүөһүнү кыстатар ферманы туптута. Сүөһү көрөччүлөр олоорор дьыллара, 200 сүөһү кинирэр хотону, гарам, араас номо тутуулар бааллара, «Автовожня 10 сыла» колхоз дьомо урут көлөнөн сытдыар эрдэхтэринэ хонон ааһар өтөхтөрө Туолумада гурара. Оһио Намытаров Иван Спиридонович олоорбута. Ол адыһах сыллаагыта умайан хаалбыта. Калин Туолуманы «Кыһыл сизэм» колхоз оттуур буолбута. Кинилэр 1942 сыллаары суукка туруу үлэһиттэртөн тэрийбит ээноларын Туолчуманын Амма угуорту үрэхтэргэ таһаарбытара.

—Дьоммут хоһуушара, эдэрдэрэ армияда барышгара,—дизэ кэснээр И. Я. Чечетингаров, өчөгөөдүгэ ити звено олох эдэркээн олчута.—Күннэ хайым-үйэ 2500 бугулу туруоран Таас сыгһа өтөбөр отуубутугар олодохлугуна оройуон боломуочунайа Егор Нифетич Седаринцев тийһэн иэлбитэ уонна олох күүһүэтэх соннуомутун нийтиннэрдэ. Хоту көһөрүлүүгэ барар буолбунут. Айан Куодалабыкы үрөдэ баһыттан атабар дьэри бугулунал олорон хаалбыта. Кэдиэхкиг аһынна дьоммутун көһөрө охсубуттар этэ. Нөнүө күнүгэр аны баһыһына үүт-тан тутан ыттылар. Дьоммутун Чурапчытан 12 км сырда өтөхкэ ситтибит. Бэстээкхэ нийрэл өрүс чөлүгөнүгэр аһаабыс халлаан аһынгар олордубут. Оттон Бүлүү өрүс бизиргөр Хатырык хоһоо илдьэн ну махха сүөкээтилэр...

Туох даҕаны дьонто-уота суох сиргэ тинийбиһит. Эргэ өтөх баарын сөргүтөн кырдыҕастары, оболору, ырыһахтары иллэртээттибит. Хоргууян бөрт нэһиилэ кыстаабыһыт. Октябрьскай революция 35 сыла туолуутугар икки ыһаы өлөртөрөн дьолугар түгөһүтүн иһин жолхозпут бырабылыаһыатын председатели Василий Севастьянович Мироновы үлэтигэр уһудан кэбисэллээрэ. Мин Ньидьили унуор тахсан балыктабарым. Уксун мэһийэрбит, хангыты эмэ ыллахпытына даҕаны балык заводугар туттарарбыт. Чугаһынан оскуола суох буолан минин оройуон киинигэр үөрэттэрэ ыһыттыра, онно интернакка ыһыттыра да, астары дьон олох суоһун көрүөтэ этэ. Ол иһин ыксаан Ньидьилибитигэр төһүбүһүт. Вурдугу олох үмүбүһүт кэһнэ, иһин ырыааы биһэр буолбуттара. Онтукабытын убадас ыһаа хааһылаан сирбит. Дойдубуттубар бөрт аһааһыахпыт ордон иһэлбитэ.

Быйаннаах Туолума үрүгүн төрдүгэр 5 гектардаах өлөрбө сирин нөмсөмөлөх Н. Г. Собаккин оҕорон сүрүн сымларымгар гектарыттан 45-тии центнер бурдугу ытбыта. Күнн итн сыл ыһымтыл бары изниттэн ортотууан 27-лиң центнер үүнүүнү хомууан нөмсөмөл Күнн Комитетыгар тийбэ хайдаммыта. Оччодоро «Кыым» хаһыанна суруллар этэ. Аны Туолума барахсан булдуу-алдын, сирин аһа өлгөмүн иһин сатаан сыанаалаабат. Сүт дыйаларга дьону-сэргэтин куобагынан аллөйдөөбүтэ. А-тырбыт таһахсыт Кытай уола биңир сиргэ 4—5 кылым охтороро олох оһун буолбатах.

Туолуманы туһанына күүстөөх үлө Субурууснай аатынан сохтоо сааһаа ыһыллыбыта. Илэрдэ дугарыта ыһыллыбыта, элбэх сыллаах от сэмэтэ ыһыллыбыта. Бабада сайынна ыһа Туолума байытар түбэртэ Д. П. Лазарев хас да сыл сыраллаһан, үтүстүк илээн-баран суолу оҥорторбута. Мырыла Амматыгар тииһэ сирэ дахылдаан, буюм сирдэритэр буюру куттаран массына, трактор ыһыллыбыта сыл дьар хоролдон айан суолун үөскэһинэ. Туолума үрүдүтүл, ыһа холуйан, Хатылы иһилиһин туһанар сирэ 1500 гектар буолуохтаах. Туолума сүһү

тэр 536, Туоһа 288, Куттара салаатыгар 99 гелтар
сир оһоһуллубута. Уу олохсуйар, хонор сирдэрдээх-
тэр, алар үнөүгэр оттоммоһо хаадаллар.

ТУОЛУМА БИЛИНГИТЭ

Соьхоз ыһыллаан, сир реформата ыһыттылыбытынан Туолума оҥоһуулаах хoduуаларын бааһынай хаһаа-ыһытыбалара бас билэр буоллулар. Туолуматтан 728, Куттараттан 178, Туойтан 288 гектар сир дьонго түнүтүллэн, бааһе остуодбалар туруоруллубуттар. Билигин дудбалара, ыарбалара хат үүнэн эрэллэ-рин, элбэх сыллаах от сизмэтэ ыһылдыбат буолбу-тун, уу олохсуйар тедоонноро оттоммокко хаалал-ларын, уоһурдуу килдэриллибэтин, хара тыата ай-гырбаатын тустарынан олохтоохтор хомойон көп-сиппдэр. Тутууга анаан улус киннигэр, Хатылыга байэттигэр баһархай мас көрдүдөн тигиллибит. Алаастарбыт мастарын иһири эһэн бараммыт, аны баар-суох үрэххит маһын туһумнаан эрдэххит, ор-дугун оттуһа анаан эһиң эрбэтэбит. Суһа-кураан-га баримизтэх Туолума үрөһүн харыстыыр, онорор оннугар, айгыратан эрэбит буолбаат. Лааһаран су-ла оҥоһуулубат, көрүдлүбөт-истиллибөт буолбута ырааһыт. Онон Мымдабааһынан эргийиң сылды-барга куккаллибиттөр.

Суол хорук тымыр, сайдыы төрдө дикан кураа-
надынан айдаарыт. Туолума сүһүбүгэр көстүүт
«Август» карьер үрдүк хаачыстыбалаах дьаһалга
тааһын туһага таһааран ис суоллары, улуус киинин,
бөһүлөктөр уулуусаларын, баар-суох содоһох пор-
лутун өнөрүгэ туһаныахха. Сир комитетын пред-
седателя К. А. Матвеевы кытта көрсүһэн көпсө-
лүннөр 1991 сыллаахха көстүүгө гранид чинчийэр
үлөтэ ыппыллан бүһүтүн, 2874 тыһ. куб. м сап-
паастаага чуолкайданмытын туһунан эппитэ. Ол
үл-харчы суорунан баччаанга дьэри туһаныллыбак-
на сытар. Улуус дьаһалтата итинки туһага таһаар-
га 1995 сыл адуһуу 1 күһүгэр «Якутводмелиора-
ция» холбоһугун ИМК-тын соруудаабыта туола
илик. Барыта үл боннуроһунтан иһээр.

Онон, бастатан туран, Туолуманы салгымы тулсаран огорууга сүрүү болжомтону ууруохха. Хатылы нэбилнэсэн дыһалтата, бааһынай хаһаайыстыбалары бэйэлэрин күүстэринэн ситэ онобуолла илик хөдүүлэрин тулсарар, уобурдууну киллэрэр, элбэх сылтаах оту ыһар ыһахтара суох. Оноһунан, уутун боппуруоһун быһаарыахха. Туой төрдүгэр дириг күүлү үрүйэлэртөн кинрэр уунан үөскэтээххэ. Кини үрэх хөдүүлэрини ичүлсүтэ турар системанан буодуода. Аны суолаһиһа бобуллубатын туһугар Улахан Туолугу төрдүн быһан, ууну аһарар бетоннаммыт хаһаалы тутуохха. Уу ховор толоонноругар хоруулары огортоон көгүстэргэ түһэриэххэ. Оттон көгүстэри ситиммээн Туолума сүһүлүгэр тобоостоох сирдэргэ дириг күүлэри үөскэтээххэ, өлөргө балыгы ыһтан үөскэтээххэ.

Усүбүзүн, айылбатын харыстыахха. Кэлгн көтөр-сүүрр тохтоон үөснээбэт буолда, отчуотар балы-гынан аһылыстанар усулубуларын үөснөтөххэ. Ол инниттэн ойуурун кэртэримнээххэ, сирин-уогун билингн модун техникаларыннар талтаабыттарыннан убаты-туора сүүртэримнээххэ, ону дьон-сэргэ ойдуу-рун ситинэ сатыахха. Тутуу маһын бөлөгүннээн туһаныахха. Итинн Хатылы нэллилэгин дьаһалта-тын хонтуруолутар биэрнээххэ. Төрдүһүзүн, Чодур-даахха да, «Августка» да көстүбүт таастары, гра-ниһы туһага таһаарыма, суолу-иһин, бөһүөлөктөр уулуссаларын өнөртөрүүтэ Саха Республикатын Правительствота үбү көрөрүн туруорса уонна ону ситинэ сатыахха. Билингин ыарахан олоххо көмөлө-һөр эрэ буоллахтарына ити тускуллар ситиһилиэх-тэрэ.

Хатыны нэһилиэтин сүөһүтүн итиннигэ бу сөгө-
тох үрөх быһаарар кыахтаах. Үһүн этэн аһарбытын
курдук, урут тыһыынчаттан тахса сүөһү ыстатый-
ларыг туһунан. Биритин Хатыны нэһилиэтин баа-
һынайдарыгар 429 ынах сүөһү, 295 сылгы, оттон
чааһынайдарга 718 ынах, 310 сылгы сүөһүлөөхтөр.
Ити сүөһүлэри Туолуманы толору туһаннааха уонна
алаастарбыт түгү эмэ «дун» ыһнахтарына сыт та-
һаарар толору кыахтар бааллар. Онуоха улаус би-
дигин сэлэлэтэ хоннохтоохтун ылсын, туруор-
суон суолунун кыалларынан тобулуон, күүһү тү-
мүүн эрэ илэда дии саныыбын.

Николѣи СОЛОВЬЕВ,
поруот ҧрәдәрннтин туйгуна, удуус бочуоттаах
гражданина.

